

کلمات دوانی

شرح

استاد غلامحسین ابراهیمی دینانی
بر روی نه‌های الزواء و تهلیله جلال‌الدین دوانی

پدیدآورندگان:

امیر اسماعیلی و حسن کریم آبادی

نشر نورسخن

۱۳۹۸

عنوان و نام پدیدآور:	ابراهیمی دینانی، غلامحسین، ۱۳۱۳ - مصاحبه شونده EbrahimiDinani, Gholam-Hossein
مشخصات نشر:	کلمات جلال الدین دوانی: شرح استاد غلامحسین ابراهیمی دینانی بر رساله‌های الزوراء و تهلیلیه جلال الدین دوانی / پدیدآورندگان: امیر اسماعیلی و حسین کریم‌آبادی
مشخصات ظاهری:	تهران: نور سخن، ۱۳۹۸. ۲۲۰ ص.
شابک:	۹۷۸-۶۰۰-۹۵۹۵۶-۹-۳ / ۴۵۰۰۰ ریال
وضعیت فهرست نویسی:	فیا
موضوع:	دوانی، محمدبن اسعد، ۸۳۰-۹۰۸ق. الزوراء - نقد و تفسیر
موضوع:	دوانی، محمدبن اسعد، ۸۳۰-۹۰۸ق. تهلیلیه - نقد و تفسیر
موضوع:	فلسفه اسلامی
موضوع:	Islamic Philosophy
شناسه افزوده:	اسماعیلی، امیر، ۱۳۶۵ - پدیدآورنده
شناسه افزوده:	کریم‌آباد، حسین، ۱۳۶۸ - پدیدآورنده
شناسه افزوده:	دوانی، محمدبن اسعد، ۸۳۰-۹۰۸ق. الزوراء - شرح
شناسه افزوده:	بی، محمدبن اسعد، ۸۳۰-۹۰۸ق. تهلیلیه - شرح
رده بندی کنگره:	۱۳۹۸ ۸ک ۱۲الف/BBR۹۴۷
رده بندی دیویی:	۱۸۹/۱
شماره کتابشناسی ملی:	۵۰۱۰۳۰

نور سخن

عنوان: کلمات جلال الدین دوانی شرح استاد غلامحسین ابراهیمی دینانی
بر رساله‌های الزوراء و تهلیلیه جلال الدین دوانی

پدیدآورندگان: امیر اسماعیلی، حسین کریم‌آبادی

بهاء: ۴۵۰۰ تومان

نوبت چاپ: اول ۱۳۹۸

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۹۵۹۵۶-۹-۳

مشخصات نشر: انتشارات نور سخن

تمام حقوق این اثر، برای ناشر محفوظ است

نشانی: تهران، میدان ولک، خیابان برزیل، کوچه گلزار، پ. ۹، واحد ۱

تلفن تماس: ۸۸۷۹۴۳۴۱ و ۹۱۹۵۵۵۳۶۱

noore-sokhan.ir

NooreSokhanpub

فهرست مطالب

۷	پیشگفتار
۲۱	مقدمه استاد ابراهیمی دینانی
۳۹	رساله الزّوراء
۱۰۵	رساله تنهايه
۲۲۹	نمايه

www.ketab.ir

پیشگفتار

جلال الدین محمد بن اسعد در سال ۸۳۰ هجری و در «دوان» واقع در ۸ کیلومتری شمال کازرون، به دنیا آمد. به دلیل تولّد در فارس که در آن زمان، اکثراً سنی مذهب بوده‌اند، در خانواده‌ای رشد یافت که پیرو مذهب تسنن بودند. گویا نسب وی به محمد بن ابی بکر بازمی‌گردد و در کتب تاریخی از وی با عنوان «محقق» و «علامه» یاد می‌کنند، اما بیشتر به لقب «جلال الدین» مشهور است. پدرش سعد الدین اسعد از شاگردان «میرسید شریف جرجانی» بوده است و از همان ابتدا محمد بن اسعد نسبت به علوم عقلی همچون فلسفه، کلام و منطق، علاقه‌مند یافت. محیط دهکده‌ای که محمد بن اسعد در آن می‌زیست، با تمام وسعتی که داشت سبب شد تا جلال الدین محمد در ایام جوانی و برای مدتی بر فراز کوهی بروود که «دشت ارژن» و «دریاچه پریشان» از آنجا دیده می‌شد. در آن محل مرتفع و به دور از غوغای آدمیان، مدت‌ها به مطالعه آثار حکمی و سیر انفسی پرداخت. در این باره مؤلف «روضات الجنات» می‌نویسد: «بیشتر اشتغالات علمی جلال الدین در آنجا بوده، حتی برای مطالعه خویش در بالای کوهی که مشرف بر چمن‌زارهای وسیع و مسیّز مناظر دلفریب است، منزلی عالی بنا کرد و آن مکان تاکنون باقی است و از دور دیده می‌شود.»^۱ جلال الدین پس از مدت‌ها خوانش متون فلسفی و عرفانی به منظور تکمیل مطالعات خود و دیدار و تحصیل نزد اساتید و حکمای بزرگ، به سوی دارالعلم شیراز آمد. او تحصیلات

۱. به نقل از علی دوانی، مفاخر اسلام، ج ۴، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۸، ص ۳۹۲.

مقدماتی را ابتدا نزد پدر، آموخته بود و فلسفه و کلام و منطق را در محضر محی‌الدین گوشکناری (انصاری گوشه‌کناری) و خواجه حسن‌شاه بقال از شاگردان میرسید شریف جرجانی و همچنین نزد همام‌الدین کلباری تکمیل نمود. همچنین علم نقل و حدیث را نزد صفی‌الدین ایجی فرا گرفت. پس از دوران تحصیل، به تدریس علوم مختلف پرداخت.

کلاس‌های درس او بسیار مورد توجه طالبان معرفت قرار گرفت و رفته‌رفته به یکی از برترین اساتید حوزة فلسفہ شیراز بدل گشت. قاضی نورالله شوشتری در مجالس المؤمنین درباره حضور جلال‌الدین در شیراز می‌نویسد: «جلال‌الدین در شیراز و آن محیط غربت چنان تنگدست بود که قنبر ربابی روغن چراغ نداشت، گاهی کتاب به دست می‌گرفت و در پرتو نور چراغی که شب‌ها در دهلیز مدرسه می‌افروختند، ایستاده و مطالعه می‌نمود.»^۱ همچنین در تاریخ حبیب‌السیر آمده است: «سرانجام در ایام دولت امیرحسین بیک و یعقوب میرزا از اقطار و امصار راقیر و رزم و اژان و آذربایجان و هرمز و کرمان و طبرستان و جرجان و خراسان، اعظام افاضل و ائمه کسب‌علم و دانش متوجه ملازمتش بودند و بعد از درک آن سعادت عظمی از شصت و سه سمیر فیض آثارش اقتباس انوار کمالات می‌نمودند.» او شاگردان زیادی را در علوم عقلی تربیت نمود که می‌توان جمال‌الدین محمود را مهم‌ترین شاگرد جلال‌الدین و وارث حوزة فکر و فقهی به‌شمار آورد. احمد امین رازی در تذکره «هفت اقلیم» درباره جمال‌الدین محمود این طرح نوشته است: «خواجه جمال‌الدین محمود از فضلاء عصر بوده و علم‌اش بی‌نهایت و علم‌اش بی‌غایت، و از تلامذة جلال‌الدین محمد دوانی است که استاد وی می‌بوده؛ جمیع فضلاء این عصر و زمان از جمله تلامذة وی بوده‌اند. مانند مولانا احمد اردبیلی (مقدس اردبیلی)، مولانا عبدالله شوشتری، مولانا عبدالله یزدی، خواجه افضل ترکه، میرفخرالدین و شاه محمد شیرازی، مولانا میرزاجان باغنوی شیرازی و میرفتح‌الله شوشتری.»^۲

۱. همان، ص ۳۹۳.

۲. هفت اقلیم، ج ۱، به تصحیح جواد فاضل، ص ۲۱۷.

یکی از مهم‌ترین حکمای هم‌عصر او را می‌توان صدرالدین دشتکی شیرازی معروف به «سید سند» دانست که رقابتی علمی بین او و جلال‌الدین برقرار بود. نصیرالبیان کازرونی در کتاب *سَلْمُ السَّمَاوَات* در این باره نوشته است: «هجوم و ازدحام طلبه علوم در خدمت مولوی جلال‌الدین به طریقه حکمای اقدمین و اهل اشراق شبه و نسبت میان این دو، مثل نسبتی است که میان فارابی و شیخ‌الرئیس ابن‌سینا یا افلاطون الهی و ارسطو است؛ زیرا مدار مؤلفات و مناط افادات جلال‌الدین بر تجزیه و تحلیل و شرح و تفصیل و موشکافی مباحث حکمت بود، ولی امیرصدرالدین غالباً بر حدسیات تکیه داشت و به اشارات موجز و عبارات لطیفه اکتفا می‌نمود.»^۱ همچنین در حیب‌السیر آمده است: «جلال‌الدین در اواسط زندگی حاشیه‌ای در کمال دقت بر شرح تجرید علاء‌الدین قوشجی نوشت. چون رساله مزبور به نظر شخصی رسید، زبان به تعریف و وصف آن گشود. در این هنگام صدرالدین معتمد نیز حاشیه‌ای بر شرح تجرید قوشجی نوشت و برخی از تحقیقات جلال‌الدین را رد کرد. جلال‌الدین هم حاشیه دیگر بهتر از پیشتر تصنیف کرد و اعتراضات سید را رد نمود.»^۲ از اینجا معلوم می‌گردد که مناظرات علمی بین این دو اندیشمند شکل گرفت و توسعه یافت. کمی بعد جلال‌الدین رساله‌ای را در اثبات واجب، تألیف نمود که صدرالدین بلافاصله، رساله‌ای هم‌نام رساله وی در رد آن نوشت و جلال‌الدین نیز رساله دیگری با نام اثبات الواجب جدید نوشت که پاسخی بود در اشکالات وارد شده توسط سید صدرالدین. این کتب با نام طبقات جلالی و صدری معروف هستند. البته به نقل از برخی شاگردان باواسطه جلال‌الدین دوانی، مناظراتی هم بین این دو اندیشه‌مند رخ داده بود. در این مورد نویسنده حیب‌السیر نوشته است: «دامنه مباحثات و مناظرات جلال‌الدین و امیرصدرالدین محمد آن قدر بالا گرفت و مورد توجه واقع شد که هرکس والی سمرقند، مجلس می‌گرفت و آن دو دانشمند بزرگ را دعوت می‌کرد تا در حضور علماء و فضلاء به بحث و

۱. شیخ ابوالقاسم بن ابی حامد کازرونی، *سلم السماوات*، ج ۱، تهران: میراث مکتوب، ص ۶۹.

۲. غیاث‌الدین خواندمیر، *حیب‌السیر*، ج ۴، ۲، ۱۳۶۲ شمسی، ص ۶۰۵.

مناظره علمی پردازند و حضار از بیانات این دو حریف مستفید گردند.^۱ نقل است که در یکی از مناظرات بین این دو اندیشمند و در زمان بالاگرفتن مباحثات، جلال‌الدین روبه حضار می‌گوید: «حضرت میر مانند پرنده‌ای است که در هوا پرواز کند، ولی من ناچارم با عصای کوتاهی با ایشان راه بروم تا بتوانم با وی موافقت کنم.»^۲ البته فرزند سید سند یعنی غیاث‌الدین منصور دشتکی تا جایی که در توان داشت به نقد آثار جلال‌الدین دوانی پرداخت. البته «از این نکته نباید غافل بود که سید سند پیش از به شهرت رسیدن محقق دوانی مجسرس داشت و شاگردان بسیاری از محفل تدریس او بهره‌مند می‌شدند، ولی با روی کار آمدن جلال‌الدین رانی به میزان قابل ملاحظه‌ای از رونق حوزه تدریس او کاسته شد.»^۳ آنچه بیان این برخورد های انتقادی بود، شکل گرفتن جریان حوزه فلسفی شیراز به شمار می‌آید که جلال‌الدین دوانی یکی از مهم‌ترین اندیشمندان این حوزه به شمار می‌آید.

در زمانه وی شاه قراقوینلو بر آذربایجان، عراق، فارس و ایران، سلطنت داشت و فرزندش یوسف بن جهان‌شاه را به پادشاهی فارس، قرا داده بود. یوسف، جلال‌الدین را که از شخصیت‌های ممتاز زمان خویش بود، به سمت وزارت خویش برگزید؛ هرچند جلال‌الدین پس از مدتی از این سمت، استعفا کرد و در بهار به سیگم شیراز به تدریس مشغول شد. پس از انقراض سلسله قراقوینلو توسط اوزون حسن، جلال‌الدین نزد فرزند وی، خلیل بایندری که بر فارس، حکومت می‌کرد نیز شخصیتی ممتاز شناخته می‌شد و به خاطر وی، کتاب اخلاق جلالی را تصنیف کرد. سپس توسط یعقوب بایندری فرزند دیگر اوزون حسن که حکومت بر شهر تبریز را در آن زمان عهده‌دار بود، به شهر تبریز دعوت شد و به سمت قاضی القضاات سراسر فارس، درآمد و تا پایان عمر نیز بر همین سمت باقی ماند. البته جلال‌الدین در آن زمان نیز دست از تدریس برنداشت و در مدرسه دارالایتم

۱. همان

۲. شیخ ابوالقاسم بن ابی حامد کازرونی، سلم السماوات، ج ۱، تهران: میراث مکتوب، ص ۶۹.

۳. غلامحسین ابراهیمی دینانی، ماجرای فکر فلسفی در جهان اسلام، ج ۲، ج ۴، تهران: طرح نو، ۱۳۸۹، ص ۲۹۸.

مشغول به تدریس بود. البته جلال‌الدین نزد دیگر سلاطین آن روز ایران، همانند ابوسعید گورکانی، سلطان ابوالفتح بایندری و ... محترم شمرده می‌شد و هدایای فراوانی را در اواخر عمر از آن‌ها دریافت نمود که مشهور است در این باب نیز بیت زیر را سرودی است:

مرا به تجربه معلوم گشت در آخر حال

که قدر مرد به علم است و قدر علم به مال

جلال‌الدین اهل سیاحت در آفاق نیز بود و به شهرهایی نظیر کاشان، قزوین، لار، هرات و شهرهای دیگری سفر نمود و مشهور است به خواهش یکی از علمای شهر گیلان، رساله شرح عقاید عضدی را به نگارش در آورده است. نکته دیگر اینکه «رساله شواکل الحور فی شرح یکا نور» به خوبی نشان می‌دهد که جلال‌الدین دوانی با آثار سهروردی، انس و آشنایی داشته است. رساله میاکل النور یکی از تألیفات معروف شیخ اشراق شناخته می‌شود که در هفت تیکل تنظیم یافته است. ... دوانی نه تنها با آثار سهروردی و اندیشه‌های اشراقی او آشنایی کامل دارد، بلکه با آثار عرفانی شیخ اکبر محی‌الدین نیز به خوبی مأنوس است.^۱ محقق دوانی رساله الزوراء را نیز در زمان زندگانی در نجف اشرف که به تدریس حکمت اشراق، مشغول بود؛ در مقابل ضریح امیرمؤمنان (علیه السلام) و طی یک رؤیای صالحه از حضرت امیر (علیه السلام) به رسته تریب در آورد که در آن به مطالبی عمیق پرداخته است. یکی از معروف‌ترین رساله‌های وی، رساله نم‌نج العلوم است که در ده علم مختلف، به نگارش در آمده است. همچنین رساله اثبات واجب را می‌توان نام برد که در آن، مهم‌ترین ادله اثبات وجود باری تعالی را مورد نقض قرار داد. است که خود می‌گوید آن را در مدت دو روز از کوتاه‌ترین روزهای تابستان نوشتم! سرانجام جلال‌الدین دوانی در سال ۹۰۸ ق حیات دنیوی را بدرود گفت.

شاید بتوان دوران زندگانی جلال‌الدین را یکی از تاریک‌ترین ادوار تاریخ ایران دانست که سبب زندگانی دشواری برای او بود؛ اما جلال‌الدین محمد با تحمل و گذر از این دشواری‌ها، همواره یکی از اندیشمندان مطرح حوزه فلسفی شیراز بود و در طول قریب به

۱. غلامحسین ابراهیمی دینانی، ماجرای فکر فلسفی در جهان اسلام، ج ۲، ۴، تهران: طرح نو، ۱۳۸۹، ص ۲۸۴.

هفتاد و هشت سال زندگی، آثار زیادی را از خود برجای گذاشت. تألیفات دوانی را بیش از ۸۰ اثر ذکر کرده‌اند که بخشی از فهرست آثار وی به این ترتیب است:

آثار تفسیری:

۱. التهللیه (فارسی) / ۸۶۸ ق / شرح توحید
۲. فائده فی کلمة التوحید (عربی) / در شرح لا اله الا الله
۳. تفسیر سورة اخلاص (عربی) / ۹۰۵ ق / نقدی بر رساله تفسیر سورة توحید ابن سینا
۴. تفسیر سورة کافرون (عربی) / بحث بر آیه «لکم دینکم ولی الدین»
۵. تفسیر سورة منو (عربی)
۶. تفسیر سورة ناس (عربی)
۷. تفسیر اسماء الحسنی (عربی)
۸. تفسیر آیه ۳۱ سورة الزلزال (عربی)
۹. فی ایمان فرعون (عربی) / تفسیر سورة یونس
۱۰. شرح المسائل الکشاف (عربی)

آثار عرفانی:

۱۱. شرح الرباعیات (فارسی) / ۵۲ رباعی از دوانی / ۲ رباعی در مدح حضرت علی علیه السلام
۱۲. صبیحه و صدا (فارسی) / بیان بعضی از مباحث عرفانی
۱۳. فی معنی «أنا نقطة تحت الباء» (فارسی)
۱۴. رساله در تصوف (فارسی)
۱۵. مقدمه شرح گلشن راز (فارسی)
۱۶. شرح بیته از گلشن راز (فارسی) / بیت: به اصل خویش بگر باز بنگر .. که مادر را پدر شد باز مادر
۱۷. شرح بیته از گلشن راز (فارسی) / بیت: تفکر رفتن از باطل سوی حق ... به جزء اندر بدیدن کل مطلق

۱۸. شرح غزلی از حافظ (فارسی) / مطلع: در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی
۱۹. شرح بیتی از حافظ (فارسی) / بیت: زبان عشق نداند ادیب نکته‌شناس
۲۰. شرح غزلی از حافظ (فارسی) / مطلع: صلاح کار کجا و من خراب کجا
۲۱. شرح بیتی از حافظ (فارسی) / بیت: گر مسلمانی همین است که حافظ دارد ...
۲۲. شرح بیتی از حافظ (فارسی) / بیت: پیر ما گفت خطا بر قلم صنع نرفت ...
۲۳. شرح بیتی از حافظ (فارسی) / بیت: دوش دیدم که ملانک در میخانه زدند ...
۲۴. انشاء دوانی در ابتدای دیوان حافظ (فارسی) / تکمله‌ای بر رسالات دوانی در شرح اشعار حافظ

آثار اخلاقی:

۲۵. لوامع (شرایع) می‌مکارم الاخلاق یا اخلاق جلالی (فارسی) / نگارش یافته برای سلطان خلیل / زبدة ازون حسن / تقریر دیگری از اخلاق ناصری خواجه نصیرالدین طوسی
۲۶. رساله‌ای در اخلاق (فارسی)
۲۷. فی تربیت الاولاد (عربی)
۲۸. در حقوق پدران و مادران (عربی)
۲۹. تحقیق عدالت (فارسی)
۳۰. عدالت یا عادلیه (فارسی)
۳۱. دیوان مظالم (فارسی) / نگارش یافته برای علاءالملک علی
۳۲. اربعون السلطانیة فی احکام الرئایة (عربی)

اشعار:

۳۳. دیوان اشعار عربی
۳۴. مجموعه اشعار فارسی
۳۵. حنین حزین (عربی)

آثار اصولی و روایی:

۳۶. حاشیه بر انوار فقه شافعی یا انوار الشافعیه (عربی)
۳۷. شرح کتاب الاربعین نووی (عربی)
۳۸. خلخالیه (عربی)
۳۹. شرح بر منهاج الوصول بیضاوی (عربی)
۴۰. حاشیه بر اوایل شرح عضدی بر مختصر المنتهی فی الاصول (عربی)
۴۱. التسلید بر التقلید فی بیان کون کلّ من مذاهب الاربعة علی الهدی (عربی)
۴۲. فی الحوادث الحدیث (عربی)

آثار فلسفی:

۴۳. حقیقت الانسان و روح احوال فی العالم (عربی)
۴۴. علم النفس (عربی)
۴۵. شرح الاثبات الجوهر المفارق (عربی) / شرح دهانی بر رساله جوهر مفارق
خواجه نصیرالدین طوسی
۴۶. شرح قصیده قافیه در احوال نفس (عربی) / در احوال نفس
۴۷. رساله القلمیه (عربی)
۴۸. الزوراء (عربی)
۴۹. الحوراء (عربی) / نگارش یافته پس از الزوراء به درخواست شیخ حسن فتال
۵۰. حاشیه بر الزوراء (عربی)
۵۱. شواکل الحور فی شرح هیاکل النور (عربی) / ۸۷۲ق
۵۲. حاشیه بر حاشیه صدرالدین دشتکی بر حکمة العین (عربی)
۵۳. حاشیه بر اوائل شرح محاکمات جرجانی (عربی)
۵۴. حاشیه بر شرح الاشارات و التنبیها (عربی)
۵۵. فی اثبات الماهیه والهویه (عربی)

۵۶. اثبات الواجب «قدیم» (عربی) / ۸۹۷ق / رساله‌ای مهم در بین آثار فلسفی دوانی
۵۷. اثبات الواجب «جدید» (عربی) / ۸۹۷ق / پاسخ دوانی به اشکالات صدرالدین دشتکی بر رساله پیشین
۵۸. تذکرة و تبصرة من الحکمة (عربی)

آثار کلامی:

۵۹. شرح العقاید العسدية (عربی) / ۹۰۵ق / شرح بر عقاید العسديه نوشته عضدالدین ایجی
۶۰. حاشیه قدیم بر شرح جدید تجرید الاعتقاد (عربی) / حاشیه بر شرح علاءالدوله - علی بن محمد مشهور به قوشچی بر تجرید الاعتقاد خواجه نصیرالدین طوسی
۶۱. حاشیه جدید بر شرح جدید تجرید الاعتقاد (عربی) / ۸۹۶ق / نگارش یافته به سبب اعتراضات صدرالدین دشتکی بر شرح دوانی بر تجرید الاعتقاد
۶۲. حاشیه اجد بر شرح تجرید الاعتقاد (عربی) / ۸۹۷ق
- (مجموع سه حاشیه دوانی به طبقات حاشیه و دو حاشیه صدرالدین دشتکی به طبقات صدریه مشهور شده‌اند.)
۶۳. در تعریف علم کلام (عربی)
۶۴. جواب دوانی به رساله «فی اعتراضات مشهوره فی التعریف المختار للعلم فی المواقف»
۶۵. الحجج الباهره فی افهام الطایفة الفاجره
۶۶. افعال الله (عربی)